

Rychnovská, Lucie

Zpracování životopisných dat a příprava materiálu

In: Rychnovská, Lucie. *Čeština Bedřicha Smetany : analýza Smetanovy česky psané korespondence*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2019, pp. 32-48

ISBN 978-80-210-9282-2; ISBN 978-80-210-9283-9 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/141251>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3 ZPRACOVÁNÍ ŽIVOTOPISNÝCH DAT A PŘÍPRAVA MATERIÁLU

Trpkost života jsem skusil v hojné míře, jako málo kdo jiný; ale taky jsem zažil okamžiků krásných, okouzlujících, ano i velebných!

(Bedřich Smetana Janu Vlastimilu Karlovi)

3.1 Údaje ze života Bedřicha Smetany

V následující kapitole se zaměříme na ty momenty biografie Bedřicha Smetany, které jsou nezbytné pro pochopení a adekvátní interpretaci jazykových jevů vyskytujících se ve Smetanově korespondenci. Jde především o zodpovězení těchto otázek:

- jakým jazykem se podle všeho hovořilo v rodině, do níž se Smetana narodil, i v té, kterou pak sám založil;
- jakými školami Smetana prošel (tj. jakého vzdělání dosáhl, jaké jazyky se ve škole učil a v jakém jazyce probíhala výuka);
- v jakých lokalitách se Smetana pohyboval (a jakými teritoriálně příznakovými prvky tudíž může být jeho vyjadřování kontaminováno);
- jaké jazyky musel Smetana ovládat s ohledem na své profesní působení (tj. při oficiální komunikaci navenek mimo rodinu, při komunikaci s úřady);
- jak volba jazyka souvisí – vzhledem k tomu, že Smetana žil v bilingvní společnosti v době probíhajícího národního obrození – s demonstrací určitých (národních) postojů.

K metodě jazykových biografí, s níž se takto orientované zkoumání v zásadě překrývá, viz kapitolu 2.1, k aplikaci této metody při zkoumání jazyků Bedřicha Smetany srov. studie, které jsme vytvořili společně s Markem Nekulou: *Smetanova*

čeština v dobovém kontextu (2010),⁸⁰ *Jakou češtinu užíval Bedřich Smetana* (2012),⁸¹ *Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům* (2013),⁸² *Jazyk Smetanových dopisů v dobovém kontextu* (2016).⁸³ V následujícím textu se opíráme o poznatky Marka Nekuly uveřejněné v těchto studiích, vedle toho vycházíme z publikací Zdeňka Nejedlého, Václava Holzknechta a Hany Séquardtové⁸⁴ (k literatuře o Smetanovi viz kapitolu 2.1, oddíl 2.1.2).

Rodina

Bedřich Smetana se narodil 2. března 1824 v Litomyšli, kde v té době jeho otec František Smetana pracoval jako sládek v zámeckém pivovaru. Tehdejší jazykovou situaci v českých zemích charakterizovala česko-německá diglosie, kdy němčina v pozici vyšší variety plnila roli prestižního dorozumivacího prostředku, byla jazykem veřejné správy, vzdělání či obchodu a především v ní se odehrávala psaná komunikace. Čeština proti tomu plnila funkci nižší variety, užívala se zejména v komunikaci mluvené. Smetanův otec tedy musel ovládat němčinu na takové úrovni, aby mohl zastávat své povolání, podnikat a vyřizovat administrativní záležitosti. Na jeho dobrou znalost němčiny lze usuzovat i na základě faktu, že byl odběratelem německy tištěného intelektuálně náročného periodika *Bohemia* (srov. NEJEDLÝ, 1924b, 261).

V němčině byla pravděpodobně schopna komunikovat také matka Bedřicha Smetany Barbora (roz. Lynková). Do kontaktu s ní se dostávala nepochybně prostřednictvím svého otce Jana Lynka, který pracoval jako panský písař.

Ačkoli tedy Smetanovi rodiče němčinu ovládali a pro Františka Smetanu byla její znalost přímo nezbytná, jazykem každodenní komunikace byla v jejich rodině

80 NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2010). Smetanova čeština v dobovém kontextu. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1, s. 43–76.

81 NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2012). Jakou češtinu užíval Bedřich Smetana? / Bedřich Smetana's Use of the Czech Language. *Musicalia*, roč. IV, č. 1–2, s. 6–38.

82 NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2013). Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 99–136.

83 NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2016). Jazyk Smetanových dopisů v dobovém kontextu. In: Smetana, Bedřich. *Korespondence / Correspondence I. 1840–1862*. Praha: Národní muzeum – Koniasch Latin Press, s. 28–73.

84 Konkrétně jde o tato díla:

NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I*. Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studii*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.

HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: Panton.

SÉQUARDOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.

nejspíše čeština. Jako doklad mohou sloužit osobní zápisy manželů – Františkův o narození Bedřicha (křtěného ovšem jako Fri(e)drich) nebo Barbořin o svatbě. Jsou sice zaznamenány kurentem, ale v češtině (srov. NEJEDLÝ, 1924b, nestránkováná příloha mezi s. 188 a 189). Česky je vedena také rodinná korespondence: kurentem česky píše František Smetana své ženě 27. června 1828 z Teplic (NEJEDLÝ, 1924b, nestránkováná příloha mezi s. 216 a 217) nebo Bedřich Smetana rodičům 23. prosince 1856 z Göteborgu (Praha, NM-MBS S 217/123).⁸⁵ V češtině se nejspíše odehrávaly také aktivity rodiny spojené s církevním životem, dokladem může být skutečnost, že je čeština jazykem matričních předloh (srov. přetisk zápisu o křtu Bedřicha Smetany v matrice děkanského úřadu v Litomyšli in NEJEDLÝ, 1924b, nestránkováná příloha mezi s. 194 a 195), v češtině je také předtisk Smetanova biřmovacího lístku (NEJEDLÝ, 1929, nestránkováná příloha mezi s. 290 a 291).

Čeština se – podobně jako v rodině, do níž se Smetana narodil – nejspíše uplatňovala jako prostředek osobní komunikace i v rodině, kterou Smetana založil r. 1849 sňatkem s Kateřinou Kolářovou. Je sice pravdou, že si oba manželé vedli v němčině deníky⁸⁶ a že v němčině probíhala také jejich vzájemná korespondence, německy Kateřina Bedřichovi psala dokonce i o smrti milované dcery Bedřišky (NEJEDLÝ, 1924a, nestránkováná příloha mezi s. 152 a 153), ale na druhou stranu je právě z Kateřininých deníkových zápisů zřejmé, že se doma mluvilo česky, srov. záznam řeči dětí:

*...so zum Beispiel sah sie mich einmal traurig am Fe[n]ster sitzen [...] sogleich unterbrach sie ihr Spiel, kam zu mir, und sagte mit theilnamsvoller Miene: ti si smutna maminko stejska se ti po tatinkowi, jid? - - mně se taky stejska.*⁸⁷

Dokladem mohou být také česká slova v německém dopisu Bedřicha Smetany pro Kateřinu ze 7. srpna 1843 (Praha, NM-MBS S 217/179). Jde o vpisy:

*Odpugste, sléčno, že gsem tadi hibjl.
Doch jetzt bitte ich, na Kolenach prosjm, schreiben Sie mir wieder zum 3ten Male nach Ruschkolhotitz über Wlaschim, Czechtitz, do třetice všeho dobrého, schreiben Sie...*⁸⁸

a přípisek k obrázku spřežení na první straně:

...cupaite, cupaite do mladi Boleslawi! hi! bije [sic!]! Ke K....ce!!!

85 Jde o první dochovaný český (ovšem kurentem psaný) dopis Bedřicha Smetany (k užívanému grafickému systému srov. kapitolu 4.1 Pravopis). Zkratka v závorce značí signaturu, pod níž je dopis uložen v Národním muzeu – Českém muzeu hudby – Muzeu Bedřicha Smetany (tak i dále).

86 Jsou uloženy v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, Kateřinininy pod signaturou NM-MBS S 217/1903–4, Smetanovy pod signaturou NM-MBS S 217/1080–6.

87 ...tak mě například jednou viděla [Bedřiška] sedět smutnou u okna [...] hned nechala hraní, přišla ke mně a řekla s účastným výrazem ve tváři: ty jsi smutná maminko... (přel. L. R.)

88 Teď ale prosím, na kolenou prosím, napište znovu potřetí do Růžkových Lhotic přes Vlašim, Čechtice, do třetice všeho dobrého, napište... (přel. L. R.)

Česky se pravděpodobně hovořilo i v domácnosti Bedřicha Smetany a jeho druhé ženy Bettiny, s níž se Smetana oženil r. 1860 po smrti Kateřiny. Jejich vzájemná korespondence původně probíhala v němčině, po Smetanově návratu z Göteborgu (k tomu viz dále) se však odehrává v češtině. Pokud Bettina později píše německy, Smetana se nad tím pozastavuje, srov. dopis Bettině z 12. srpna 1865 (Praha, NM-MBS S 217/164):

Dívá věc, že si mně zase z německým psaníčkem oblažila, snad pro ten tamnější vzduch, který okolo Lamberku vladne?

Je ovšem třeba říci, že přechod na češtinu zřejmě nebyl vylučný, konverzace o některých (závažnějších) tématech asi nadále probíhala v němčině, srov. dopis Bettině z 8. září 1872 (Praha, NM-MBS S 217/173):

Těž se zmíním o našich budoucím spoluobcováním a poměru k sobě, v německé řeči, proto že to co odpověď ještě na Tvoje loňské svěření od Tebe též německé psané, tu samou řeč vyžaduje, a potom že Tobě je více přístupná.

Vzdělání

Školní docházku zahájil Bedřich Smetana roku 1829, kdy začal navštěvovat obecnou (národní) školu (Volksschule) s německým vyučovacím jazykem v Litomyšli. Roku 1831 se rodina přemístila do Jindřichova Hradce, neboť se zde Smetanův otec stal nájemcem pivovaru. Bedřich Smetana tu pokračoval v docházce na národní školu a poté zde přestoupil na gymnázium. Výuka byla vedena v němčině. Rodina se následně přestěhovala do Růžkových Lhotic na Benešovsku a Smetana se roku 1835 stal studentem německého gymnázia v Jihlavě. V letech 1836–1839 pak studoval německé gymnázium v Německém Brodě. Roku 1839 odešel do Prahy na Akademické gymnázium, v jehož čele stál tehdy Josef Jungmann. Už roku 1840 však Akademické gymnázium opustil, protože se chtěl naplno věnovat hudbě. Smetana se tím dostal do sporu s otcem, který nejprve trval na tom, že jestliže Smetana nechce studovat, vrátí se domů a bude pracovat jako příručí v hospodářství. Nakonec ale bylo rozhodnuto, že gymnaziální studia Bedřich Smetana dokončí, a to v Plzni. Roku 1843 zde Smetana studia opravdu úspěšně završil. I v Plzni byla tak jako ve všech předchozích případech vyučovacím jazykem němčina.

Pokud jde o Smetanův vztah k němčině v této době, je třeba říci, že se Smetana nad tím, že je němčina vzdělávacím jazykem, nijak nepozastavuje, resp. o tom nikde nemáme doklad. V němčině si ostatně (jak již bylo zmíněno výše) od května 1840 vede také deník. Teprve ve chvíli, kdy se zapojuje do národně buditeckého procesu a v souvislosti s tím přechází na češtinu i v psané komunikaci, hodnotí nedostatek vzdělání v češtině a o češtině negativně. Tímto zlomovým bodem se stal dopis Janu Ludevítu Procházkovi z 11. března 1860 (Praha, NM-MBS S 217/283), v němž se Smetana o nemožnosti vzdělávat se v češtině vyslovuje následovně:

3 Zpracování životopisných dat a příprava materiálu

Prosjm, bi jste mně především odpustil všeccky chybi jak ortograficky tak grammatykálnj, ktere v hojně se v mým psanj nalesnau; neb až do dnešnjho času mně nebylo dopřáno, se v naši mateřské řeči doturdjtj. Od mládí skoro v němčině jak w školách tak w společnostjch wíchowán, nedbal jsem, dokud jsem byl študentem, jiněho⁸⁹ se učítj, k čemů jsem nebyl nucený, a pozděic božska hudba w šecků moji silů a cely čas pro sebe zabrala, tak že teď k hanbě to musjm přiznatj, neůjmj se patřičně vijádrítj, anj napsatj v česke řeči. Ale ta předhůzka ne jen mně treffy nýbrž take naše školy, á – t. d.!!

V pozdějším dopisu pro Elišku Krásnohorskou z 25. listopadu 1876 hovoří dokonce o germanizaci (Praha, NM-MBS S 217/252):

Máte pravdu, že nerad koresponduj; ale příčinou jest to, že zajedno píšu špatně český, nenaučil jsem se tomu v mládí, byl jsem germanisovan, a v stáří jsem neměl dosti času k tomu...

Školní kontext však zřejmě nebyl spjat pouze s němčinou, nýbrž zde jistou úlohu sehrávala také čeština. Smetana se ve svém německém deníku několikrát zmiňuje, že se určitá školní událost odehrála v češtině (srov. deníkový zápis z 26. července 1841: *Predigt auf böhmisch.*⁹⁰), české byly také některé přezdívký učitelů, tedy alespoň Smetana je v tomto jazyce zaznamenává (srov. deníkový zápis z 27. března 1843: *puncčoška Beer*).

Hudební vzdělání a profesní působení

Ze studií v Plzni se Smetana vrátil zpět do Prahy a v letech 1843–1847 studoval kompozici v Hudebně vzdělávacím ústavu Josepha Proksche. Vyučovacím jazykem byla i v tomto případě němčina. Mezitím, konkr. v letech 1844–1847, vyučoval hudbu v rodině hraběte Leopolda Thuna.

Poté se Smetana rozhodl založit vlastní hudební ústav, což roku 1848 učinil. Některé úřední dokumenty z tohoto období vztahující se ke Smetanovi jsou dvojjazyčné, např. vyhlášení o otevření Smetanova hudebního ústavu (NEJEDLÝ, 1924a, nestránkovaná příloha mezi s. 112 a 113), Smetanův domovský list z 15. května 1850, který Smetanovi atestuje znalost němčiny a češtiny (Muzeum Bedřicha Smetany); jiné jsou jen v němčině, např. vysvědčení o zachoalosti vystavené v Růžkových Lhoticích 4. prosince 1862 (Muzeum Bedřicha Smetany), pouze v němčině jsou v době Bachova absolutismu (1851–1859) uveřejňována také oznámení o koncertech (srov. NEJEDLÝ, 1924a, nestránkovaná příloha mezi s. 112 a 113, s. 120 a 121, s. 152 a 153). Němčina se nejspíše uplatňovala i při Smetanově hudební výuce potomků šlechtických rodů Nosticů, Thunů, Lobkoviců, Sporcků, Wolkensteinů nebo Bellegardů. Alespoň dochovaná korespondence s představiteli těchto rodů je v němčině (srov. SMETANA, 2016 a přehled Smetanovy korespondence in MOJŽIŠO-

89 Znak *i* (tučné *i*) používáme v případech, kdy pro nedbalost psaní nelze určit, zda je v originálu zaznamenáno krátké *i* nebo dlouhé *í* (k tomu srov. také úvod k analytické části).

90 Kázání v češtině. (přel. L. R.)

vÁ – POSPÍŠIL, 2011). Smetana však učil i v rodinách pražských měšťanů, mezi jeho žáky patřila např. Marie, dcera Františka Palackého, Marie, dcera malíře Josefa Vojtěcha Hellicha, či Augusta, dcera Josefa Jiřího Kolára (NEJEDLÝ, 1924a, 115).

I další Smetanovy profesní aktivity byly v 50. a 60. letech spjaty s němčinou. Roku 1856 odešel Smetana do švédského Göteborgu, kde přijal místo ředitele Společnosti pro klasickou vokální hudbu (Harmoniska Sällskapet).⁹¹ V Göteborgu pak působil několik sezón, a to až do roku 1860. V květnu 1860 se vrátil do Prahy, podnikl koncertní turné po Německu a Holandsku, roku 1862 ještě krátce pobýval v Göteborgu (26. března, 10. dubna a 2. května zde měl koncerty). Pak se natrvalo usadil v Praze. Dá se předpokládat, že při svých zahraničních cestách Smetana používal jako komunikační prostředek němčinu, z velké části se jí nejspíše dorozumíval i ve Švédsku. V dopisu rodičům z 23. prosince 1856 (Praha, NM-MBS S 217/123) sice píše, že se musí naučit švédsky, o tom, do jaké míry si švédštinu skutečně osvojil, však nemáme přesné doklady. Zdá se, že v ní byl schopen základního dorozumění: např. v dopisu Bettině z 24.–30. dubna 1862 (Praha, NM-MBS S 217/159) zmiňuje část své švédské konverzace, z dopisu Franzi Ulmovi z 25. dubna 1861 (Praha, NM-MBS S 217/456) zase vysvětluje, že rozuměl, co se o jeho koncertech píše ve švédských novinách. Jeho korespondence se švédskými přáteli, např. s Fröjdem Benecke-Rubenson či s Isaacem Philipem Valentinem a jeho dcerou Charlottou, nicméně probíhala v němčině (srov. SMETANA, 2016 a přehled dopisů in MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011).

V němčině Smetana komunikoval s některými svými hudebními kolegy, např. s Franzem Lisztem (viz SMETANA, 2016 a přehled dochované Smetanovy korespondence s Lisztem in MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011; Lisztovy německé dopisy Smetana cituje i v rámci své česky psané korespondence, srov. např. Smetanův dopis pro Josefa Srba z 21. května 1880; Praha, NM-MBS S 217/338 nebo dopis z 22. května 1880; Praha, NM-MBS S 217/339).

Národní uvědomění, přechod na češtinu

Podnětem, který Bedřicha Smetanu vedl k přechodu na češtinu i v komunikaci mimo okruh rodiny, byl výše zmíněný dopis Jana Ludevíta Procházky zaslaný Smetanovi do Göteborgu. Procházka v něm píše o svém záměru vydávat české sbory pro mužské hlasy a žádá Smetanu o příspěvek (tento dopis sice není dochován, o jeho existenci však víme jednak na základě Smetanovy odpovědi, jednak na základě Smetanova zápisu v deníku, srov. SMETANA, 2016, 202 a MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011, 372). Své nadšení pro věc sdělil Smetana Procházce v listu z 11. března 1860 (Praha, NM-MBS S 217/283):

91 Překlad názvu společnosti je v publikacích věnovaných Smetanovi uváděn různě, v textu se opíráme o Holzknechta (srov. HOLZKNECHT, 1988, 99).

3 Zpracování životopisných dat a příprava materiálu

...vítám radostně Vaše předsevzetí, vydáváti zborý český pro mužské hlasy [...] Ačkoliv mně velika práce sinfonická zabavuje: „Hakon Jarl pro Orchester“ tak přec předešlým stojím Vašemů vši chválí hodnému přešvetj k službě.

Podstatná je i forma dopisu: na Procházkův česky psaný list reaguje Smetana také česky, a to přestože až dosud užíval (s výjimkou dopisu rodičům z 23. prosince 1856) v psané komunikaci němčinu a přestože si byl vědom svých deficitů v českém vyjadřování, srov. citaci z téhož dopisu:

Že ale jsem z tělem a dušj Čechem a chonosým se bjťj sýnem naší slávy, to nemusjím opakovatj. Proto taky se nestjđm Vám odpowěđtj v matřském jazikem ačkoliv chybně, á tějším se, že jest mě to dopřano, vám vjjevýtí ják wlast' naše mně nadešvecko jde.

Tímto momentem se Smetana zapojil do národně buditelského procesu, jeho národní aktivity pak zesílily po návratu do Prahy. Působil jako sbormistr spolku Hlahol (v letech 1863–1865), vedle toho byl referentem Národních listů, do nichž psal kritiky a fejetony týkající se zejména opery, dále programové stati vytyčující směřování české hudby a občas také recenze hudebnin či koncertů. Roku 1866 se Smetana stal kapelníkem Prozatímního divadla, kterým byl až do roku 1874, kdy ohluchl. Národní témata se začala objevovat také v jeho tvorbě, jmenovat můžeme opery Braniboři v Čechách, Prodaná nevěsta, Libuše, cyklus symfonických básní Má vlast, sbory atd.

Neodmyslitelnou součástí národního uvědomění a současně prostředkem, jak toto národní uvědomění veřejně demonstrovat, se pro Smetanu stal přechod na češtinu v psaných projevech. Od roku 1862 si v češtině vedl deník, od 60. let volil češtinu v korespondenci s českými adresáty. Při veřejném projevu si však nebyl kvalitou své češtiny jistý. Usuzovat na to můžeme ze skutečnosti, že texty do Národních listů psal původně v němčině, teprve poté byly překládány do češtiny a upravovány. Knižně pak byly vydány roku 1920 a roku 1948.⁹² Úpravy si vyžadovaly i pozdější Smetanovy projevy psané v češtině. Např. roku 1880 se na Smetanu obrátil Jan Neruda s prosbou, zda by skladatel nese-psal své osobní vzpomínky. Smetana Nerudovi vyhověl (o existenci tohoto listu víme jen na základě Nerudových dopisů, srov. MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011, 120), jak ale vyplývá z Nerudovy reakce, bylo nutné odevzdaný text jazykově zkorigovat, srov. Nerudův dopis z 13. července 1880 (Praha, NM-MBS S 217/749):

Ty kousky jsou zajímavý, schází jim jen stylistické spojení, které tedy s Tvým dovolením přidám.

O vědomí nedokonalosti vlastního česky psaného projevu svědčí také Smetanovy poznámky v dopisech. O opravu nebo pomoc se stylizací žádal Smetana zvláště

92 SMETANA, Bedřich (1920). *Články a referáty 1862–1865*. Vyd. J. Reisser. Praha: Česká grafická Unie. SMETANA, Bedřich (1948). *Kritické dílo Bedřicha Smetany 1858–1865*. Usp. V. H. Jarka. Praha: Pražská akciová tiskárna.

svého tajemníka Josefa Srba, srov. např. dopis Josefu Srbovi z 12. července 1881 (Praha, NM-MBS S 217/364):

Nemám už pokoje stran uspořádání svých divadelních poměrů, a posílám Vám tedy svůj návrh stran té věci, s prosbou, by Jste mě to laskavě spořádal a stylisoval.

[...]

Prosím Vás, milý příteli, dejte všemu tomu, co jsem zde skopal, hlavu a patu, a pošlete mně to sem k podpisu, a já to odsud zašlu direktně na družstvo, resp. vybor.

Závěr života

Poslední z výše citovaných dopisů pochází z doby, kdy byl Smetana po svém ohluchnutí nucen odstěhovat se roku 1876 z Prahy natrvalo do Jabkenic k rodině své dcery Žofie a jejího muže Josefa Schwarze. Význam korespondence tím pro Smetanu pochopitelně vzrostl, protože jejím prostřednictvím mohl udržovat kontakt s pražským prostředím a uměleckým světem. Ke ztrátě sluchu se však začaly přidávat další Smetanovy zdravotní komplikace, které mj. činily stále obtížnějším Smetanův styk s okolím. 22. března 1884 byl Smetana z Jabkenic převezen do pražského ústavu pro choromyslné v Kateřinské ulici, kde 12. května 1884 zemřel.

Znalost výše uvedených dobových i osobních souvislostí ze života Bedřicha Smetany je pro náš výzkum důležitá jednak při výběru zkoumaného materiálu, jednak při jeho analýze. Díky zmíněným údajům lze totiž vyhodnotit, které dopisy jsou pro jazykový rozbor Smetanova vyjadřování vhodné a ke kterým z nich je naopak nutné přistupovat s opatrností (např. proto, že není jasné, nakolik je Smetana psal sám, nebo proto, že mohou být ovlivněny jeho postupující chorobou; k tomu viz kapitolu 3.2 věnovanou materiálovým východiskům naší práce). Vedle toho představují biografické údaje oporu pro klasifikaci a interpretaci jazykových jevů, které se ve Smetanově korespondenci vyskytují (k tomu viz analytickou část této monografie).

3.2 Materiál a jeho korpusové zpracování

Smetanova korespondence je zpřístupněna v řadě více či méně komplexně zaměřených edic vydávaných už od konce 19. století. Jejich využití pro jazykový výzkum je však problematické (k tomu viz dále), proto jsme jako materiálové východisko našeho bádání zvolili originály Smetanou psaných a Smetanovi adresovaných dopisů, z nichž většina je uložena v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze. Tyto dopisy jsme pro účely našeho zkoumání zpracovali do podoby elektronického korpusu. Následující kapitola představí materiál Smetanovy korespondence i to, jak jsme k němu přistupovali.

3.2.1 Přehled knižních edic Smetanovy korespondence⁹³

První knižní soubor Smetanových dopisů vydal roku 1896 Karel TEIGE pod názvem *Příspěvky k životopisu a umělecké činnosti Mistra Bedřicha Smetany. II. Dopisy Smetanovy. Kommentovaný výbor šedesáti čtyř Mistrových dopisů*. Teige do něj zahrnul Smetanovy dopisy dvaceti různým adresátům, mezi nimiž jsou např. Adolf Čech, Josef Jiránek, Franz Liszt či Jan Ludevít Procházka.

Další publikace už byly specifičtěji zaměřené, soustředily se na Smetanovu korespondenci s vybraným okruhem adresátů či s konkrétní osobou. Patří mezi ně *Listy B. Smetany Em. Zünglovi. Příspěvek k životopisu B. Smetany* (vydal Lev ZELENKA-LERANDO, 1903), *Bedřich Smetana a Dr. Ludevít Procházka. Vzájemná korespondence* (vydal Jan LÖWENBACH, 1914), *Smetana v Göteborgu* (vydal Arnošt KRAUS, 1925). Osobností B. Smetany se dále zabýval Vladimír BALTHASAR, který je autorem publikace *Bedřich Smetana*. V její druhé části s názvem *Soubor dopisů B. Smetany na J. Srba-Debrnova* přináší Smetanovy dopisy Josefu Srbovi-Debrnovovi, v dodatku je dále připojeno deset Smetanových dopisů Velebínu Urbánkovi a nakladatelské firmě Fr. A. Urbánek. Dopisy Josefa Srba pro Smetanu zveřejnil roku 1945 také Jaroslav ČELEDA v rámci své monografie o Josefu Srbovi *Smetanův druh sděluje. Život a dílo Josefa Srba-Debrnova*.

Následovaly edice širě koncipované: roku 1928 vydal Antonín DOLENSKÝ *Výbor dopisů Bedřicha Smetany* a roku 1939 František BARTOŠ dílo *Smetana ve vzpomínkách a dopisech*, které je sestaveno z úryvků ze vzpomínek, deníkových zápisů či dopisů. Roku 1940 publikoval BARTOŠ spolu se Zdeňkem NĚMCEM výbor *Z dopisů Bedřicha Smetany* obsahující čtyřicet Smetanových listů.

Další knižní vydání Smetanovy korespondence se opět zaměřila na dopisy mezi Smetanou a vybranou osobností: jedná se o publikaci *Eliška Krásnohorská – Bedřich Smetana. Vzájemná korespondence* (vydal Mirko OČADLÍK, 1940) a knihu *Smetanův žák vzpomíná. Vzpomínky a korespondence Josefa Jiráňka* (vydali Blažena a Luboš PISTORIUSOVI, 1941). Specifický okruh Smetanovy korespondence publikoval roku 1946 také Jan RACEK: ve své knize *Bedřich Smetana a Morava* vydal veškerou jemu známou korespondenci, kterou Smetana adresoval na Moravu a která mu byla z Moravy zaslána.

Souhrnné vydání Smetanou psaných a Smetanovi adresovaných dopisů dosud není k dispozici. Přípravě materiálu pro takovou edici se však dlouhodobě věnuje Muzeum Bedřicha Smetany v Praze a v současnosti již existuje první svazek ob-

⁹³ V tomto přehledu vycházíme především ze studie:

Mojžíšová, Olga – Pospíšil, Milan (2010a). Dávny dluh české muzikologie: Historie vydávání korespondence Bedřicha Smetany. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1. Praha: Kabinet hudební historie Etnologického ústavu AV ČR, s. 5–17.

Kompletní bibliografické údaje k dílům, která jsou v tomto oddílu zmíněna, uvádíme v seznamu literatury (viz kapitulu 7).

sahující Smetanovu korespondenci z let 1840 až 1862. Edičně jej připravili Olga Mojžíšová a Milan Pospíšil.⁹⁴

Uvedený přehled edic dokládá šíři zájmu o Smetanovu osobu. Všechny zmíněné publikace – s výjimkou vycházející souborné edice Smetanovy korespondence – však přinášejí pouze výbor ze Smetanových dopisů, a protože jejich prostřednictvím chtějí přiblížit zejména Smetanův životní osud nebo vztah k určité osobě, zaměřují se na obsahovou, nikoli jazykovou stránku korespondence. Tomu odpovídá práce s prameny: autoři edic Smetanovy dopisy jazykově upravují, o svých zásazích však neinformují buď vůbec, nebo jen vágně. K tomu srov. např. Bartošovu poznámku: „Texty jsou uváděny většinou v doslovném znění, s některými menšími změnami, pokud je vyžadovalo uspořádání výboru, nebo nepatrnými opravami zastaralých dikcí. [...] Jelikož jde o výbor určený širší čtenářské obci a nikoliv o kritickou edici, neváhal jsem opravovat text v citacích Smetanových českých dopisů, tak jako to činili již před tím různí vydavatelé Smetanovy korespondence, K. Teige, Dr. Jan Löwenbach, Dr. Vladimír Balthasar i jiní, z jejichž sbírek je zde vydatně čerpáno“ (BARTOŠ, 1939, 243).

Že tyto jazykové úpravy nemusely být pouze „menší“, můžeme ilustrovat např. na dopisu Bedřicha Smetany Josefu Jiránkovi ze 7. října 1875, který Bartoš publikoval v následujícím znění:

„Milý Josefe!

Slyším, že moje klavírní kusy u Tebe velké obliby nedošly, ano, že jsi našel i chyby v nich. [...]

Kdybys byl cizím, dělaly by mně Tvoje poznámky o mých skladbách velký „plaisir“, ale tak nepochopuji, jak mne chceš korigovat. Měl bych snad tyto kusy vydat s poznámkou: „Komponovány od B. Smetany, opraveny od J. Jiráňka?“

Dovolíš mně tedy, že Ti všechny tyto hrozné dissonance vysvětlím, až přijedu do Prahy. Prozatím je laskavě nech, jak jsou, a odevzdej je panu Starému...“

(BARTOŠ, 1939, 119–120).

Originál má tuto podobu:

Milý Josefe!

Sliším, že moje klavírní kusy u Tebe velké obliby nedošly, ano že si našel i chyby v nich!

[...]

Kdyby si byl cizím, dávali by mně Tvoje poznámky o mých skladbách veliký „plaisir“; ale tak nepochopuji [sic!], jak mne chceš korigovat. Měl bych snad kusy tyto vydat s poznámkou: „Komponovány od B. Smetany, opraveny od J. Jiráňka?“

Dovolíš mně tedy, že Ti všechny tyto hrozné dissonance vysvětlím, až přijedu do Prahy. Prozatím je laskavě nech stát, jak jsou, a odevzdej je panu Starému...

94 SMETANA, Bedřich. *Korespondence / Correspondence I. 1840–1862*. Eds. O. Mojžíšová – M. Pospíšil. Praha: Národní muzeum – Koniasch Latin Press, 2016.

Jak je z porovnání ukázek zřejmé, Bartošovy korektorské zásahy nejsou zanedbatelné (týkají se jevů pravopisných, hláskových, morfologických, upravovány jsou i některé obraty).

Z výše uvedeného je jasné, že s ohledem na jazykový charakter a omezený rozsah existujících edic Smetanovy korespondence bylo nutné zvolit jako materiálovou bázi pro naše bádání autografy Smetanou psaných a jemu adresovaných dopisů.

3.2.2 Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany⁹⁵

Největší část originálů Smetanovy odeslané i přijaté korespondence je uchovávána v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze. Mnohem menší soubory jsou uloženy v jiných institucích nebo jsou drženy v soukromých rukou.

K roku 2011 bylo ve fondu muzea uloženo 1 039 autografů Smetanovy odeslané a přijaté korespondence, evidováno však bylo 2 288 korespondenčních sdělení. Jimi se rozumí nejen dopisy, ale také telegramy, korespondenční lístky, vizitky s ručně připsanými sděleními, prázdné obálky s nadepsanou adresou, předtištěné a ručně vyplněné formuláře a případná další sdělení. Může jít jak o čistopisy, tak koncepty, jak o autografy, tak dopisy známé jen z fotokopií, opisů či tisků, evidovány jsou také dopisy, které jsou sice nezvěstné, ale jejichž existence je doložena zmínkami v jiných pramenech.

Z celkového objemu známé korespondence tvoří zhruba 40 % korespondence odeslaná a 60 % korespondence přijatá. Pokud jde o jazyk dopisů, jsou asi dvě třetiny v češtině a jedna třetina v němčině. Ostatní jazyky se objevují jen zřídka, a to pouze v korespondenci přijaté, jde o francouzštinu, angličtinu, ruštinu, polštinu a slovenštinu.

Co se týče časového rozpětí, je nejstarší evidovaný dopis z roku 1840. Jedná se o Smetanův list rodičům a sestře Albíně, který se ovšem nedochoval, informace o jeho existenci je čerpána ze Smetanova deníku. Poslední dopis není z roku 1884, tedy z roku skladatelovy smrti, nýbrž až z roku 1894. Jedná se o dopis ze zahraničí, jehož pisatel nevěděl, že Smetana již nežije.⁹⁶

95 V následující kapitole vycházíme z katalogu adresátů a odesílatelů Smetanovy korespondence, který je součástí díla: Mojžíšová, Olga – Pospíšil, Milan (2009). *S kým korespondoval Bedřich Smetana / Bedřich Smetana's Correspondents / Mit wem korrespondierte Bedřich Smetana*. Praha: Národní muzeum. Dále se opíráme o katalog veškeré dosavadní známé Smetanovy korespondence, který je obsažen v publikaci: Mojžíšová, Olga – Pospíšil, Milan (2011). *Bedřich Smetana a jeho korespondence / and his correspondence*. Praha: Národní muzeum.

96 Časová prodleva je vysvětlována tím, že se Smetana stal v zahraničí známějším až po úspěchu oper *Prodaná nevěsta* a *Dalibor*, které předvedl soubor Národního divadla na Mezinárodní hudební a divadelní výstavě ve Vídni roku 1892 (srov. Mojžíšová – Pospíšil, 2009, xiii).

Rozložení Smetanovy korespondence je nerovnoměrné, množství dopisů z určitého období souvisí vždy s konkrétní etapou Smetanova života, s jeho profesním působením i okolnostmi osobního rázu. Počet dochovaných nebo známých dopisů může být ovlivněn také tím, že část Smetanovy korespondence mohla být zničena. Větší množství dopisů pochází z období Smetanova působení ve Švédsku v letech 1856–61, na něž navázaly Smetanovy koncertní cesty po Evropě. Objem Smetanovy korespondence je dále vyšší v 70. letech, kdy narůstá v souvislosti se Smetanovou koncertní činností, s vyjednáváním ohledně prvního zahraničního provedení *Prodané nevěsty* v Sankt-Petěrburgu či v souvislosti se spory o Smetanovo místo ve vedení české opery. Počet dopisových jednotek pak výrazně narůstá po Smetanově ohluchnutí roku 1874 a jeho přesunu z Prahy na venkov. Na množství korespondence v této době měla vliv také rozšiřující se vyjednávání s nakladateli, četnější provozování Smetanových děl doma i v zahraničí (a s tím související vyjednávání podmínek provedení, žádosti o partitury apod.) či Smetanova životní a umělecká jubilea.

Pokud jde o osoby, s nimiž Smetana korespondoval, patří mezi ně rodinní příslušníci (v rámci česky psané korespondence je to zejména manželka Bettina, švagrová Eliška Kolářová, dcera Žofie a její rodina, dcery Zdeňka a Božena). Do české osobní korespondence dále náleží především Smetanovy dopisy spolupracovníkům a přátelům z hudebního a uměleckého světa, významné místo zde zaujímá zejména korespondence s Josefem Srbem, Janem Ludevítem Procházkou, Adolfem Čechem nebo Eliškou Krásnohorskou. K oficiální české korespondenci patří hlavně dopisy vyměňované s vedením českého divadla, s nakladateli Smetanových děl a s dalšími hudebními a divadelními organizacemi a spolky.

3.2.3 Korpusové zpracování

S ohledem na cíle našeho bádání bylo nutné ověřovat, zda se zjištěné jazykové jevy u Smetany vyskytují výjimečně, či jsou naopak frekventované, zda jsou pouze Smetanovým specifikem, či jsou rozšířeny i u ostatních mluvčích. Vyhledat konkrétní jazykové jevy a ověřit míru jejich výskytu v tak rozsáhlém souboru textů, jaký představuje Smetanova korespondence, výrazně usnadňují elektronické vyhledavače, proto jsme přistoupili k vytvoření elektronického korpusu Smetanovy korespondence.⁹⁷ Byly pro něj využity autografy Smetanovy česky psané odeslané a přijaté korespondence, které byly roku 2009 evidovány Muzeem Bedřicha Sme-

97 Za pomoc při vzniku korpusu děkujeme pracovníkům Muzea Bedřicha Smetany, zejména Olze Mojžíšové a Milanu Pospíšilovi, kteří poskytli výchozí materiál, dále Pavlovi Rychlému z Fakulty informatiky Masarykovy univerzity, který se podílel na technickém zpracování připravených podkladů do podoby elektronického korpusu a který je autorem korpusového manažeru Bonito, a Zdeňce Hladké z Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, autorce modelu, podle nějž byl korpus utvořen.

tany v Praze. Protože výsledkem měl být korpus, který by podával co nejúplnější a současně co nejobjektivnější obraz jazyka Smetanovy česky psané korespondence, bylo nutné tento vstupní materiál pro účely korpusu upravit. V rámci odeslané korespondence se jednalo např. o vyřazení dopisů, které jsou psány cizí rukou a Smetanou jsou pouze podepsány, o vynechání přípisů cizí rukou, o vyřazení citací z dopisů nebo telegramů od jiných pisatelů atd. Dále bylo nezbytné uvážit, zda v textu ponechat všechny škrty, přepisy, naznačené změny pořadí slov apod. Byli jsme si vědomi, že zachycení všech těchto úprav textu může být pro určitý typ bádání podstatné (např. v rámci jazykových biografí pro zkoumání fází jazykového managementu, tj. toho, zda a jak si Smetana uvědomuje vlastní jazykové chyby a opravuje je), na druhou stranu by však tento přístup mohl zkreslovat výsledky vyhledávání (úpravy by totiž bylo možné jen stěží zohlednit při zadávání konkrétního dotazu do vyhledavače). Vzhledem k tomu, že naším cílem bylo zkoumat primárně výsledné podoby textů, byla pro korpus použita „verze poslední ruky“. Po vyřešení některých dalších technických záležitostí (mezi něž např. náležela nutnost zajistit, aby znaky užívané v korpusu nekolidovaly s interními znaky užívanými pro korpusové informace nebo se znaky, které by použitý korpusový vyhledavač neuměl zobrazit) bylo pro korpusové zpracování připraveno 761 korespondenčních jednotek, a to 424 dopisů odeslaných a 337 dopisů přijatých.

Co se týče časového hlediska, je nejstarší z nich dopis z roku 1856, nejmladší listy jsou z roku 1884. Konkrétní rozložení listů je následující: odeslanou korespondenci tvoří dopisy z let 1856, 1860, 1862–1884 a dopisy bez datace, dopisy přijaté pokrývají rozmezí let 1862–1867, 1869–1884 a dále mezi ně patří dopisy bez datace.

Pokud jde o osoby a instituce, s nimiž si Smetana dopisuje, pak v celku odeslané korespondence figuruje 98 adresátů. Nejčteněji jsou zastoupeny dopisy pro Josefa Srba (128×), Bettinu Smetanovou (35×), Adolfa Čecha (32×), Jana Ludevíta Procházku (32×), Františka Augustina Urbánka (31×), Josefa Jiráňka (10×), Elišku Krásnohorskou (8×), Františka Pivodu (6×) a Josefa Lva (5×). Z institucí je nejvíce dopisů adresováno Družstvu a ředitelství českého divadla (13×, z toho 2× neosobně, 6× na Roberta Nittingera a 5× na Antonína Čížka). Ostatním adresátům (osobám i institucím) je určeno méně než 5 dopisů.

Přijátá korespondence pochází od 128 pisatelů. Nejvíce dopisů je od Josefa Srba (vyskytují se 37×), Jana Ludevíta Procházky (35×), Elišky Krásnohorské (27×), Josefa Jiráňka (16×), Josefa Palečka (10×), Adolfa Čecha (9×), Františka Augustina Urbánka (8×), Josefa Lva (5×), Jana Nerudy (5×), Karla Pippicha (5×), Rudolfa Thurn-Taxise (5×). Z institucí je nejvíce zastoupeno Družstvo a ředitelství českého divadla (celkem 10×, z toho 4× jde o dopis od Emiliána Skramlíka, 2× od Antonína Čížka, 2× od Roberta Nittingera a 2× od Josefa Sklenáře). Od ostatních pisatelů (osob i institucí) se v korpusu objevuje méně než 5 dopisových jednotek.

Podrobný přehled časového rozložení dopisů, seznam adresátů a pisatelů, jejichž dopisy jsou v celku odeslané nebo přijaté korespondence více než 1×,

informace o tom, kolik dopisů daná osoba přijala nebo napsala a z jakých let tyto dopisy jsou, je připojen v příloze č. 1. Stručné medailony osob a charakteristiky institucí, které figurují v přehledu nebo jejichž dopisy byly využity při analýze, se nacházejí v příloze č. 2.

Uvedené dopisy byly následně uloženy pod korpusový manažer Manatee/Bo-nito (© Pavel Rychlý) a byly rozděleny do dvou subkorpusů: na korespondenci odeslanou a korespondenci přijatou.

Kvůli množství nestandardních tvarů, které se ve Smetanových projevech vyskytují a které nelze při analýze opominout, nebyl materiál Smetanovy korespondence morfologicky označován. S ohledem na účel našeho výzkumu je dostačující vyhledávání pomocí regulárních výrazů, díky menší velikosti korpusu není u řady sledovaných jevů neúnosné případně následně ruční dotřídění vyhledávek (k problematice efektivitvy morfologického značkování u tohoto typu korpusů srov. HLADKÁ, 2013a, 10–11).

Co naopak do korpusu bylo doplněno, jsou – dle vzoru korpusu současné korespondence Zdeňky Hladké – tzv. doprovodné charakteristiky. V korpusu Smetanovy korespondence mezi tyto údaje připojené ke každé dopisové jednotce vedle evidenčního čísla dopisu v korpusu a původní signatury dopisu v Muzeu Bedřicha Smetany patří časové zařazení dopisu, jméno adresáta/pisatele a zkratka označující vztah mezi Smetanou a adresátem/pisatelem dopisu (tímto způsobem byly vymezeny dopisy manželce, dětem, ostatní rodině, přátelům, polooficiální dopisy, oficiální dopisy jednotlivcům a oficiální dopisy institucím). Vyhledávku v korpusu lze prostřednictvím doprovodných charakteristik omezit jen na dopisy z určitého období nebo jen na dopisy pro určitý okruh adresátů / od určitého okruhu pisatelů, a tak je možno sledovat časové či personálně specifikované rozložení zkoumaných jevů.

Samotný korpus byl dále doplněn o evidenční tabulky odeslaných a přijatých dopisů s jejich doprovodnými charakteristikami a o frekvenční seznamy slovoform. Ty lze využít pro získání přehledu o vyskytujících se lexikálních jednotkách, ale také některých morfologických či pravopisných jevech. Tam, kde není nutné brát v potaz kontext, mohou sloužit i k ověření míry výskytu daného jevu.

Výchozí korespondenční texty zpracované výše uvedeným způsobem byly uloženy na CD s názvem *Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, jež je pro vědecké účely k dispozici na Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a dále v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze.

3.2.4 Výběr reprezentativního vzorku Smetanových dopisů

Korpusovým zpracováním korespondenčního materiálu vznikla možnost získávat rychle a snadno frekvenční údaje o výskytu jednotlivých jazykových jevů. V prvé

řadě ale bylo nutné ujasnit si, jakým jevům je relevantní věnovat pozornost. Navíc bylo třeba uvážit, že ne všechny jevy bude možné pomocí korpusu sledovat a že ne všechny dopisy budou k takovému sledování vhodné. Z uvedených důvodů jsme přistoupili k sestavení reprezentativního vzorku dopisů, které jsme v první fázi výzkumu procházeli ručně.

Při výběru vzorku jsme se řídili primárním cílem naší práce: zjistit, jaké jevy odchylovající se od dobové normy konstituujícího se spisovného jazyka pronikají do projevů Bedřicha Smetana i přes jeho úsilí vyjadřovat se noremně. To, že se Smetana o vyjadřování v souladu s normou skutečně snažil, dokládá např. přetisk jím vypsanych deklinačních paradigmat, který do své publikace o Smetanovi zařazuje Zdeněk Mahler (srov. MAHLER, 1989, 137). Prostřednictvím vzorů *veliká lesní králova lípa, český poslední otcův chlapec a panské přední sestřino pole* se Smetana snažil zvládnout substantivní a adjektivní deklinaci.

Důkaz Smetanova vědomého úsilí o noremní vyjadřování poskytuje i samotná Smetanova korespondence. Ukazuje totiž, že Smetana v jejím rámci své projevy po pravopisné i tvaroslovné stránce korigoval (ačkoli ne vždy je výsledek opravy v souladu s tím, co uvádí dobové jazykové příručky), srov.:

aby [...] moje skladby [...] nezvšednily (Adolfu Čechovi);

dohotovým (Elišce Krásnohorské);

uvedený metron. známky (Adolfu Čechovi);

abyš jste se toho ^{laskavě} ujal (Janu Ludevítu Procházkovi).

Důkazem reflexe dobové normy psaného jazyka jsou rovněž Smetanovy poznámky dokládající vědomí deficitů ve vlastním vyjadřování, srov.:

Smutná okolnost pro mně je tá, že stran české koncepce se musím vždy na výpomoc někoho jiného obrátit. (Josefu Srbovi);

Odpusťte tu hromadu chyb v tomto psaníčku, nejsem zdráv dosud. (Adolfu Čechovi);

Skratka, chci užít, dokud nepadá sních, a nemrznou prsty u rukouh a nohou (gramatikálské sklonění si udělejte zde a jinde sám). (Josefu Srbovi).

K problematice srov. také kapitolu 3.1 věnovanou Smetanově biografii.

Při vymezení reprezentativního vzorku bylo nutné mít na paměti, že se v jazykové podobě textů může odrazit intimnost kontaktů a že u dopisů neoficiálních nemusí být úsilí o zachování dobové normy pro psané projevy tak výrazné. Roli sehrává také samotný žánr soukromého dopisu, který tyto odklony od normy umožňuje (k tomu srov. kapitolu 2.1.3). Proto jsme ze základního vzorku pro analýzu vyloučili dopisy zcela soukromé, tj. dopisy manželce Bettině a dalším rodinným příslušníkům a také dopisy Josefu Srbovi z posledních let Smetanova života, kdy vztah mezi Smetanou a Srbem nabyl ryze přátelského, důvěrného rázu. Eliminovat bylo nutné také dopisy oficiální, a to z toho důvodu, že Smetana při jejich psaní využíval pomoc druhých osob (k tomu srov. citace ze Smetanových dopisů

adresovaných Josefu Srbovi, které jsou uvedeny v kapitole 3.1). U těchto listů tedy nelze říct, nakolik je jejich autorem Smetana a nakolik někdo jiný.

Základem pro zkoumání se z výše uvedených důvodů staly dopisy, které označujeme jako polooficiální. Jde o dopisy osobám, s nimiž byl Smetana v relativně úzkém a v určitém období intenzivnějším kontaktu, s nimiž ho však poutal primárně vztah pracovní, přecházející jen do určité míry ve vztah přátelský. Z hlediska časového jsme volili listy ze 70. let (a to spíše z jejich 2. poloviny), neboť teprve v tomto období narůstá objem Smetanovy česky psané korespondence (k tomu srov. přehled v příloze č. 1), a Smetana tedy již měl jistou zkušenost s užíváním češtiny v psaném projevu, a poté listy z let 80. (u adresáta Josefa Srba z jejich počátku; k důvodu vyloučení dopisů z pozdějších let viz výše).

Rozsah základního materiálu byl stanoven na 100 dopisů, jedná se o:

2 dopisy Karlu Bendlovi z let 1875 a 1877;

27 dopisů Adolfu Čechovi z let 1876 až 1883;

9 dopisů Josefu Jiránkovi z let 1875 až 1878;

8 dopisů Elišce Krásnohorské z let 1876, 1877, 1878 a 1880;

2 dopisy Josefu Lvovi z roku 1879;

28 dopisů Janu Ludevítu Procházce z let 1871, 1874, 1877 a 1879 až 1882;

24 dopisů Josefu Srbovi z let 1879 a 1880.

Jevy, které při jazykové analýze zjišťujeme v reprezentativním vzorku 100 Smetanových dopisů, následně, pokud je to možné, dohledáváme pomocí korpusových nástrojů v celku Smetanou psaných dopisů. Pro poznání specifik Smetanova jazyka i poznání obecné dobové normy rodičího se spisovného jazyka poté srovnáváme jazykovou stránku Smetanou psaných dopisů s korespondencí přijatou (podrobněji k postupu analýzy viz úvod k analytické části). Je však třeba říci, že přijatá korespondence je dosti rozmanitá: tvoří ji dopisy osob různě jazykově zblhlých, mnozí pisatelé jsou zastoupeni jen několika málo dopisovými jednotkami, někdy pouze listem jediným, a tak pro zhodnocení jejich psaného jazykového projevu nemáme dostatečné podklady (k tomu srov. přehled v příloze č. 1). Vyhledávání tedy sice provádíme v celku Smetanovy přijaté korespondence, abychom však zvýšili výpovědní hodnotu předložené komparace, zaměřujeme se primárně na dopisy jednoho vybraného pisatele, a to Josefa Srba.

Josef Srb žil v letech 1836–1904.⁹⁸ Po obecné škole absolvoval gymnázium, dále vystudoval historii a slovanskou filologii na Karlo-Ferdinandově univerzitě, kde byl jeho profesorem mj. Martin Hattala, autor jazykových příruček, o něž se opíráme v analytické části naší práce (k tomu viz kapitolu 2.3). Už od dětství měl Srb blízko k hudbě, působil v řadě pěveckých spolků, později se podílel na založení zpěvácké-

98 Životopisné údaje o Josefu Srbovi čerpáme z monografie Jaroslava Čeledy: ČELEDA, Jaroslav (1945). *Smetanův druh sděluje. Život a dílo Josefa Srba-Debrnova*. Praha: Edvard Menšl.

ho spolku Hlahol. V něm se výrazně angažoval jednak hudebně, jednak zde zastával administrativní funkce: v letech 1864–65 byl jeho jednatelem, později, v letech 1876–91, se jednatelem v Hlaholu stalo dokonce jeho povoláním. Prostřednictvím Hlaholu se Josef Srb seznámil také s Bedřichem Smetanou.

V době, kdy se Smetana natrvalo odstěhoval z Prahy do Jabkenic, mu Srb nabídl zprostředkovatelství v nakladatelských a provozovacích záležitostech jeho děl. Smetana tuto nabídku přijal, a tak se Srb od roku 1879 stal Smetanovým soukromým sekretářem. Vyřizoval povinnosti vyplývající ze smluv s divadly a nakladateli, staral se o provozovací práva Smetanových děl, sledoval výplatu honorářů a tantiém, později Smetanovi pomáhal dokonce i se soukromými záležitostmi (jak je možno zjistit z jejich vzájemné korespondence, šlo třeba o nákup dárků pro Smetanovu rodinu), poskytoval Smetanovi ubytování při jeho návštěvách Prahy.

Vedle výše zmíněného Josef Srb působil rovněž jako spisovatel a novinář. Přispíval do řady hudebních listů, k jeho dílům patří pojednání *Instrumentace, Dějiny hudby v Čechách*, v rukopisu zůstaly jeho slovníky českých a cizích hudebníků, věnoval se i látkám nehudebním. Kromě toho přeložil libreta některých Smetanových oper do němčiny, mimo Hubičku však jeho překlady nebyly provozovány.

Jak je z uvedeného patrné, s češtinou se Josef Srb na rozdíl od Bedřicha Smetany setkal již během vzdělávacího procesu (a to dokonce na odborné úrovni) a později se stal tím, koho bychom označili za jazykového profesionála. Za nositele dobové normy psané češtiny ho pokládal také Bedřich Smetana, neboť se na něj jako na svého tajemníka obracel s žádostí o pomoc při stylizaci vlastních oficiálních dopisů. Dopisy Josefa Srba tedy pro naše zkoumání představují vhodný srovnávací materiál, jejich pisatele lze totiž z jazykového hlediska vnímat jako Smetanův protipól, pro komparaci je volíme také proto, že jsou v subkorpusu přijaté korespondence zastoupeny nejhojněji.